Шифр «ПАЛКА ЗУСТРІЧ»

ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕКЛАДУ БІБЛІЙНОЇ ПОЕМИ АЛЬФРЕДА ДЕ ВІНЬЇ «НЕВІРНА ЖІНКА» («LA FEMME ADULTÈRE»)

ЗМІСТ

ВСТУП……... 3

РОЗДІЛ І ІЗ ІСТОРІЇ ПЕРЕКЛАДУ ТВОРЧОСТІ А. ДЕ ВІНЬЇ…….. 5

1.1. Історичний аспект перекладознавства ……. 5

1.2. Особливості перекладу біблійних поем А. де Віньї ……... 8

РОЗДІЛ ІІ ПЕРЕКЛАДАЦЬКІ ВЕРСІЇ ПОЕМИ А. ДЕ ВІНЬЇ «НЕВІРНА ДРУЖИНА»…….. 13

2.1. Д. Д. Мінаєв і В. П. Буренін – перші перекладачі біблійної поезії А. де Віньї …….. 13

2.2. Сучасні переклади «Невірної дружини» А. де Віньї ……. 16

ВИСНОВКИ…….. 27

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ…..... 29

АНОТАЦІЯ……. 31

ВСТУП

Серед французьких поетів першої половини й середини XIX ст. гідним пошани є ім'я Альфреда Віктора де Віньї (1797 – 1863), який нерідко згадується поруч із В. Гюго. Франція дбайливо зберігає пам'ять про славного сина епохи романтизму. З 1964 р. «Товариство друзів А. де Віньї» у Франції публікує щорічний бюлетень і здійснює різноманітні заходи з метою вивчення і популяризації спадщини письменника. Найбільш значимі з них: в 1970 р. – міжнародний колоквіум у Паризькому університеті, присвячений поетичній збірці Віньї «Долі»; у травні 1978 р. – конгрес на честь французького поета, на якому була заснована премія його імені, відтоді ім'я поета носить колеж в місті Бланзак; в 1997 р. – національна конференція в м. Бордо, приурочена до двохсотріччя з дня народження Віньї; у 1998 р. – вихід у світ травневого номера «Журналу історії літератури Франції», присвяченого «відомому, невідомому, непізнаному» у творчості письменника та ін. [19, с. 15; 8, с. 249, 255]. За останні десятиліття вченими написані й видані численні статті, нові книги та дисертації за творчістю А. де Віньї. Серед них виділяються роботи Ф. Жермена, А. Жаррі, Н. Казанова, Ж. Сен-Брі, Ж. Ф. Сен-Жерал, Ж. Сікотта, Т. В. Соколової, Б. Г Реізова, В. А. Лукова, М. В. Толмачова, Т. М. Жужгіної-Аллахвердян, О. М. Тарасової. Здійснено нові переклади.

Актуальність теми нашого дослідження визначається зростаючим інтересом вчених до літератури XIX століття і, зокрема, до поетичної спадщини А. де Віньї.

Однак творчість французького поета рідко розглядається в нерозривному зв'язку з контекстом епохи в світлі сучасного перекладознавства.

Метою нашої роботи є вивчення історії і специфіки перекладу ранньої поезії Альфреда де Віньї і його біблійної поеми «Невірна дружина» («La femme adultère») в XIX – XXI ст.

Для здійснення мети поставлені наступні **завдання:**

• дослідити історію створення поеми А. де Віньї «Невірна дружина»;

• вивчити історію перекладів поетичної творчості А. де Віньї і його поеми «Невірна дружина»;

• виконати текстуально-порівняльний аналіз оригіналу та наявних перекладів.

Наукова новизна роботи полягає у вивченні специфіки перекладів однієї з ранніх біблійних поем Альфреда де Віньї «Невірна дружина», у здійсненні порівняльного текстуального аналізу наявних поетичних перекладів.

Об'єктом дослідження є проблема перекладацької рецепції поетичної творчості А. де Віньї, питання перенесення поетичного твору в іншомовне культурне середовище.

Предмет дослідження – біблійна поема А. де Віньї «La femme adultère» («Невірна дружина») і її перекладацькі версії.

Теоретико-методологічною основою роботи є порівняльно-історичний і перекладознавчий підходи до вивчення біблійної поезії Віньї, текстуально-порівняльний метод аналізу оригіналу й перекладів романтичної поеми в загальнокультурному європейському контексті.

Структура дослідження: робота складається зі вступу, двох розділів, висновків та списку використаних джерел, що включає 25 джерел.

РОЗДІЛ І.
ІЗ ІСТОРІЇ ПЕРЕКДАДУ ТВОРЧОСТІ А. ДЕ ВІНЬЇ

1.1. Історичний аспект перекладознавства.

Французький романтизм розглядається сьогодні, як складний естетичний феномен художньої творчості, науки, філософії, історіографії. Він «народжується і розвивається, насамперед, як особливий тип світовідчуття», в якому центральним є усвідомлення трагічної невідповідності «безмежних потенцій людської особистості» і ворожого до неї середовища [18, с. 57]. Незважаючи на спільність головних естетичних принципів, романтизм в різних європейських країнах мав свої індивідуальні риси.

Становлення романтика А. де Віньї (1797 – 1863) як поета відбувається наприкінці 10-х – на початку 20-х років XIX ст., коли романтичний рух у Франції досяг кульмінації і найбільш повно усвідомлюється єдність романтизму, його протистояння класицизму. У цей період Віньї особливо цікавиться античністю, Біблією і французькими хроніками, в яких черпає ідеї і сюжети для своїх творів. Смислові значення звичних алегоричних образів у його ранніх віршах підпорядковувалися «романтичному символізму, що зберігає таїни світобудови і поринає у «глибини несвідомого», містить відповіді на «глобальні філософські питання – любові, життя, смерті, долі» [8, с. 55].

Важливо, що поет і перекладач Валерій Брюсов зазначав одноманітність більшості поетичних творів Віньї, написаних «майже, виключно олександрійським віршем з правильною цезурою» і монотонність рим «виключно повнозвучних». За словами Брюсова, поет у виборі слів повинен був відчувати труднощі, але це не заважало їх досить вільній течії і співзвучності, яка не призводить «враження штучності». Також В. Брюсов вважав, що Віньї не володів даром музичного вірша і «далеко не всі уривки в його поемах істинно співучі» [1, с. 404].

Як повідомляла «Літературна енциклопедія» (1929), А. де Віньї вперше став відомий російськомовному читачеві після появи історичного роману «Граф

Сен-Марс, або змова при Людовику XIII» в перекладі А. Очкина (СПБ., 1829; 2-е видання: СПБ., 1835), а також роману «Стелло, або Блакитні біси. Повісті, розказані хворому Чорним доктором» (СПБ, 1835). Відомо, що О. С. Пушкін поставився до романів А. де Віньї негативно, характеризуючи їх як «наслідування» Вальтеру Скотту. Не прийняв О.С. Пушкін і поему Віньї «Елоа», яку відніс до «слізної» поезії [6, с. 563]. Перші російські поетичны переклади із А. де Віньї з'явилися у 60-х рр. XIX ст.

Поети-шістдесятники Д. Д. Мінаєв, В. П. Буренін, В. Курочкін відкрили російському читачеві елегійну поезію французького романтика. Пізніше до віршів Віньї зверталися такі відомі поети і перекладачі, як А. Федоров, В. Левік, Ю. Корнєєв, Б. Лівшиць, В. Портнов, В. Лихачов, Д. Цертелєв, але популярність французького поета в Росії залишалася нерівномірною [6].

«La Femme adultère» (1819) вперше була надрукована у збірці «Вірші», виданій Альфредом де Віньї анонімно в 1822 р. в паризькому видавництві «Pelissier». Переклад поеми «La Femme adultère» під назвою «Блудниця» здійснений поетом і перекладачем Дмитром Дмитровичем Мінаєвим і надрукований в 1864 р. Вільний переклад цієї ж поеми під назвою «Грішниця» був надрукований Віктором Петровичем Буреніним у 1868 р. в журналі «Вісник Європи» [3, с. 146 – 152].

Буренінський переклад відтоді не перевидавався і сучасному читачеві невідомий. «Літературна енциклопедія» видання 1929 р. згадує це ім'я поряд з іменами В. Лихачова, Д. Цертелєва як перекладачів віршів Віньї, а також В. Брюсова, упорядника і видавця антології «Французькі лірики XIX ст.» (СПБ, 1908). Названо також переклади «Смерті вовка», «Ванди» і «Чистого духу». Те саме джерело згадує мінаєвський переклад «Потопу», опублікований у «Вітчизняних записках» в 1869 р., але нічого не говорить про «Блудницю», надруковану за п'ять років до цього. Цей мінаєвський переклад, як бачимо, спіткала та ж доля, що і буренінську «Грішницю» [9, с. 18 – 22]. «Блудниця» і

«Потоп» Д. Д. Мінаєва також відтоді не перевидавалися й нинішньому читачеві незнайомі.

Особливо часто перекладачі зверталися до поеми Віньї «Смерть вовка». Поема була вперше перекладена В. Курочкіним і надрукована в журналі «Современник» в 1864 р. Потім з'явилися переклади А. Федорова, Н. Ларка, В. Левіка, Ю. Корнєєва. Крім того, уривки з поем «Будинок пастуха» і інших віршів Віньї, найчастіше в перекладі В. Брюсова, як і окремі строфи з поеми «Ванда» в різних перекладах містилися в різний час в антологіях французької поезії та хрестоматіях із зарубіжної літератури. Вперше повний переклад «Ванди» був зроблений Е. Волчанецькою і опублікований в 1913 р. в «Голосі минулого». Поема «Ванда» відома також в прозовому перекладі В. Б. Бікуліча і А. Д. Нікольського. Відомий також переклад поеми Віньї «Пляшка в морі» В. Портнова (1927 – 2007). Численні поетичні переклади Ю. Корнєєва зі збірки «Долі» розміщені у виданні «Віньї. Вибране» і збірнику «Ріг» [9, с. 18 – 22].

Переклад поезії А. де Віньї українською мовою здійснювали перекладачі В. Щурат і Н. Терещенко.

Так В. Щурат (1871 – 1948), зацікавившись французькою літературою, переклав старофранцузьку поему «Пісня про Роланда». Робота над перекладом тривала протягом 1889 – 1891 рр. Потім Василь Щурат перекладав поезію Альфонса де Ламартіна, Віктора Гюґо, Альфреда де Мюссе, Альфреда де Віньї, П'єра-Жана Беранже, Теодора де Банвіля, Рене Сюллі-Прюдома, Жана Рішпена, Теофіля Ґотьє, Шарля Бодлера, Стефана Малярме, Поля Верлена та інших. Микола Терещенко переклав українською мовою поему Віньї «Смерть вовка». Цей переклад був надрукований у збірці «Співець» 1972 р. видання [20, с. 222 – 224].

Покинь розумувать у марному свавіллі,
Будь мужнім завсігди в стоїчній простоті,
Без нарікань і скарг, як я, в своїм житті.
Благають і тремтять лиш боягузи ниці.

Злигоднів не цурайсь, твердий будь,
наче з криці,
З недолею змагайсь, як вся рідня моя,
Страждай без скарг, борись і мовчки вмри,
як я.

Відомий український дослідник Д. Наливайко прокоментував цей переклад: «У цих заключних рядках знаменитої пізньої поеми Віньї «Смерть вовка» (1843) виражено символ віри, якого поет дотримувався все життя, і водночас це один із наскрізних мотивів його поезії» [14, с. 104 – 68].

Вивчення історії поетичного перекладу призводить до виявлення двох основних тенденцій, двох основних типів передачі іншомовного тексту, що зустрічаються, починаючи з античності до нашого часу і представляють крайню протилежність по відношенню один до одного: це переклад, заснований на дослівному відтворенні оригіналу, який почасти завдає шкоди сенсу цілого й мові перекладу, і переклад, заснований на прагненні відбити «дух», сутність першотвору, дотримуючись вимог рідної мови [10].

Відмінності в підходах до художнього перекладу визначаються, перш за все, прагненням показати характерні особливості оригіналу, перенести читача в чужий край, в іншу епоху, підкреслити своєрідність мови і стилю перекладного твору. Підвищення вимог до перекладу в сучасну епоху привело до усвідомлення того, що труднощі перекладу ніколи не будуть вичерпані і розуміння точного і адекватного перекладу римованого поетичного тексту завжди є відносним.

1.2. Особливості перекладу біблійних поем А. де Віньї

Книга книг – Біблія вплинула на творчість А. де Віньї, який знав напам'ять з неї цілі фрагменти і протягом усієї творчості звертався до біблійної тематики. Це «Дочка Ієвфая» (1820), «Мойсей» (1826), «Потоп» (1826), що увійшли до збірки «Стародавні і сучасні поеми» (1826); також «Гнів Самсона» і поема на євангельський сюжет «Оливкова гора» з книги «Долі» (1863). Головні мотиви

біблійних поем Віньї – богоборство і страждання героя, що самотньо підноситься над натовпом, самопожертва як особистий вибір, стосунки між людиною і Богом. Сама трагедія Христа бачиться і пояснюється поетом мовчанням Бога [19, с. 33].

Поема А. де Віньї «Невірна дружина» (1819) увійшла вже до першої збірки Віньї, виданої в 1822 р. Поет звертався до теми подружньої зради протягом усієї творчості [24, с. 25]. Він вважав адюльтер («Сновида», «Даліда») за зраду, моральний і духовний злочин, гріхопадіння, яке неминуче тягне за собою божественну відплату [24]. «Зрадниця» Віньї стала своєрідною ілюстрацією до вислову Р. де Шатобріана в «Дусі християнства» про мільтонівську Єву («fair dilect of nature – «прекрасна вада природи») й ласу до насолоди жінку, яка була представлена у Святому Письмі, книгах Соломона та Ісаї [7, с. 247 – 249; 22, с. 99].

В середині XIX століття в поезії неодноразово осмислювався євангельський епізод зустрічі Христа з грішницею. В Євангелії від Іоанна читаємо: «... вранці знову прийшов до храму, і всі люди збігались до Нього. Він сів і навчав їх. І ось книжники та фарисеї приводять до Нього жінку, що зрадила, і, поставивши її посередині, сказали Йому: Учителю, ця жінка согрішила; Мойсей же в Законі звелів нам таких побивати камінням. Ти що скажеш? Це ж казали вони, Його випробовуючи, щоб знайти яке-небудь на Нього оскарження. Але Ісус, нахилившись додолу, по землі писав пальцем, не звертаючи на них уваги. Коли ті не переставали питати Його, Він підвівся й промовив до них: Хто з вас без гріха, нехай перший кине в неї камінь. І Він знов нахилився додолу, і писав по землі. Вони ж, почувши [те] і сумлінням докорені, стали один по одному виходити, починаючи з найстарших та аж до останніх і залишився один Ісус та жінка, що стояла всередині. Ісус, не побачивши нікого, крім жінки, сказав їй: Жінко, де твої обвинувачі? ніхто тебе не засудив? Вона відказала: Ніхто, Господи. Ісус сказав їй: і Я не засуджую тебе; йди і надалі не гріши »(Ін. 8, 2-11). Таким чином, відомий вислів Христа про камені тлумачиться як викриття

фарисейства-лицемірства: на думку романтика, немає злочинців, є нещасні жертви неблагополучного життя, які хочуть змінити все навкруги на краще.

Виходить, що лицемірне суспільство, яке засуджує (і карає) відвертого грішника, не менш гріховне, і тому не має права судити.

Не тільки сюжет, а й назва поеми «Невірна дружина» запозичена А. де Віньї з Євангелія від Іоанна. А. де Віньї не розповідає у своїй поемі про те, що передувало подружній зраді, не пояснює її причини. Проблема розпусти та перелюбства надалі осмислюється поетом як катастрофа. У літературі про А. де Віньї немає абсолютної одностайності в перекладі назви поеми, витоком якої стало Євангеліє. В історико-літературних і літературознавчих джерелах переклади вислову «невірна жінка» не збігаються. Так І. Нусінов використовує переклад «Перелюбниця» [15, с. 244 – 250], який перекочовує до статті «Вікіпедії», де наводиться цей варіант перекладу. Т. М. Жужгіна-Аллахвердян у своїх роботах про Віньї називає поему «Зрадниця». Цей переклад передає більш нейтральну позицію: інтонація засудження не знята остаточно, але пом'якшена, приглушена, як і в перекладі «Невірна дружина», запропонованому Н. П. Козловою та Є. Г. Петраш [11, с. 212 – 306].

Розглянемо слово «перелюбство» з точки зору словотворення, морфологічної структури. Префікс «пере» визначає найвищий ступінь (як в словах «премудрий», «пресвітлий») по відношенню до «любства» – до того, що мило, подобається, приємне, любиме, дороге ..., і до «діяння» («дійства») , дії, справи. Таким чином, з етимологічної точки зору «перелюбство» має значення не «зради», а отримання задоволення у найвищій мірі, який з релігійної, християнської позиції розуміється як гріх та розпуста – те, за що неодмінно прийде розплата, буде божественна кара.

Як же визначається слово «перелюбство» в тлумачних словниках?

«Petit Larousse» дає таке пояснення:

«L'adultère est «le fait pour un époux de violer son serment de fidélité, de partage, et d'avoir des relations sexuelles avec une personne autre que son conjoint

envers qui il a affirmé ce serment. Couramment, on parle également d'infidélité» [25]. – Перелюбство – це «акт порушення одним з подружжя клятви вірності і вступ у сексуальні відносини з тим, хто чоловіком не є і кому не була дана ця клятва. Зазвичай ми також говоримо про невірність (переклад наш).

У «Тлумачному словнику російської мови» Д. М. Ушакова читаємо: «Перелюбство – пор. (церк. книжн.). Порушення подружньої вірності чоловіком або дружиною» [21, т.3, с.393].

«Тлумачний словник російської мови» С. І. Ожегова дає таке визначення: «Перелюбство – пор. (устар.). Порушення подружньої вірності; любовний зв'язок | дод. перелюбний, а, е » [16, с. 504].

Енциклопедичний словник Ф. А. Брокгауза і І. А. Ефрона свідчить: «Перелюбство – (юрид.) плотська невірність особи, яка перебуває в шлюбі. У давнину, коли дружина вважалася власністю чоловіка, перелюбство розглядалося як порушення прав людини і ототожнювалося з майновими зазіханнями» [23, т. 25, с. 59].

Таким чином, слово «l'adultère» може бути перекладено як «адюльтер», «подружня зрада», «перелюбство». З огляду на біблійне джерело поеми Віньї, можемо вважати можливими наступні переклади назви «La femme adultère»: «жінка, що порушує подружню вірність», «жінка-перелюбниця», «жінка, яка зрадила чоловіка», «зрадниця».

У таких різних перекладах назви поеми А. де Віньї «La femme adultère» відображаються відтінки трактування євангельського сюжету про Христа і грішницю, різні бачення проблеми перелюбства, смислові аспекти його релігійно-філософської і «світської» інтерпретації. Але «Грішниця» все ж менш, ніж «Блудниця», корелює з біблійним образом і ідіомою «вавилонська блудниця» [17]. До цієї позиції близький І. Нусінов: в його перекладі «Перелюбниця» підкреслюється ідея зради, перерелюбства як одного зі смертних гріхів, за Біблією. Переклади «Блудниця» і «Перелюбниця» в якійсь мірі співзвучні з фарисейським закликом до «побиття камінням» за законом

Моїсея (Старий Заповіт). У А. де Віньї новозавітна концепція «Невірної дружини», по суті, знімає інтонацію засудження і мотив найжорстокішого вироку, винесеного за порушення подружньої обітниці. Євангельський Христос відкидає Моїсеєву жорстоку кару (вбивство закиданням камінням – від lapider) для невірних жінок, викритих на місці зради. І в Євангелії від Іоанна, і в поемі Віньї Ісус відпускає жінку, але все ж говорить їй: іди і більше не гріши. Визнаючи її гріховність, він наказує їй виправитися.

Таким чином, на наш погляд, переклад назви «La femme adultère» як «Блудниця» або «Перелюбниця» не відображає дійсне значення поеми Віньї, але показує позицію перекладачів середини XIX – початку XX століть. Словосполучення «Невірна дружина» повніше відкриває читачеві істинну сутність твору А. де Віньї. «Грішниця» В. П. Буреніна та «Зрадниця» Т. М. Жужгіної-Аллахвердян, з нашої точки зору, відповідають смисловій парадигмі, яка теж простежується в поемі Віньї. Назва «Блудниця» (Д. Д. Мінаєв) і «Перелюбниця» (І. Нусінов), на наш погляд, менш прийнятні, так як підкреслюють крайність вчинку, не враховують мотив каяття і відмінності між адюльтером та храмовою язичницькою «лінією поведінки», яка передбачала отримання подарунків або грошової винагороди за перелюбство [17].

Ми ж зупинимося на назві «Невірна дружина», як найбільш адекватній з точки зору перекладу, що враховує значення слова «шлюб» між чоловіком і жінкою, а також новозавітне тлумачення заповіді «Не чини перелюбства» [4, с. 336 – 342], на якому будується сюжет твору Віньї.

РОЗДІЛ ІІ.
ПЕРЕКЛАДАЦЬКІ ВЕРСІЇ ПОЕМИ А. ДЕ ВІНЬЇ

«НЕВІРНА ДРУЖИНА»

2.1. Д. Д. Мінаєв і В. П. Буренін – перекладачі біблійної поезії А. де Віньї

Д. Д. Мінаєв і В. П. Буренін, перекладачі середини XIX ст., кожний з них по-своєму переклав поему Альфреда де Віньї.

Д. Д. Мінаєв (1835 – 1889) – поет-сатирик демократичного спрямування, активний співробітник журналу «Іскра», один з серед плідних поетів-перекладачів другої половини XIX століття. Ним були перекладені: «Рюї Блаз» і «Ернані» Гюго (1868 – 1869), «Потоп» Віньї (1869), «Фауст» Марло (1871), «Звільнений Прометей» Шеллі (1873), твори Й. В. Гете, А. Мюссе, Ш. Барб'є, Д. Чосера, Г. Лонгфелло, Д. Леопарді Карела Гавлічка та ін. Критик і перекладач Д. Д. Мінаєв вважав, що за «буквальною точністю в перекладі» женуться тільки ті, хто не має «художнього чуття і розуміння», а перекладач, він же митець, «зобов'язаний передати тільки дух чужого поета, зовсім не дотримуючись підрядкової точності буквоїдів». «Зовнішня близькість до оригіналу, – писав Д. Д. Мінаєв у статті про В. Курочкіна, як перекладача сатиричного поета П. Беранже, – тільки робить усякий переклад безособовим. Кожного іноземного поета можна перекласти майже підрядковим способом і навіть дуже звучними віршами, але якщо при цьому не схоплено тип оригіналу, то переклад рішуче не досягає своєї мети» [13, с. 58].

В. П. Буренін (1841 – 1926) був відомим критиком, поетом і драматургом, автором гумористичних куплетів «Шабаш на Лисій горі, або Журналістика (опубл. В 1862 р в «Іскрі») і «Драматичних сцен», перекладачем Ш. Барб'є, Томаса Гуда, Віктора Гюго, Гейне, Байрона, Альфреда де Мюссе, К. Гуцкова, П. Кальдерона, Д. Леопарді, Л. Аріосто.

Характерне те, що, добре знаючи тільки французьку мову, Д. Д. Мінаєв перекладав з інших мов, користуючись підрядником. Однак важливо, що він першим познайомив російських читачів з багатьма видатними творами європейської літератури [13].

Поема А. де Віньї починається сластолюбною сценою, що була написана під впливом від Пісні Пісень Соломона. Ця сцена завершується описом розчарування і докорів сумління, яких зазнає невірна жінка. У другій частині поеми розлючений натовп приводить жінку, що зрадила чоловіка, на міську площу і вимагає над нею розправи. Але Ісус мовчки щось креслить на землі, не піднімаючи голови. Потім тільки вимовляє відомі слова, не відштовхуючи жінку і не віддаючи її на суд натовпу. Він пропонує кожному поглянути на себе й оцінити власне життя, перш ніж судити про чужі вчинки.

У перекладах Д. Д. Мінаєва та В. П. Буреніна натовп представлений книжниками, які вважали себе знавцями закону Моїсеєва. У поемі Віньї немає відкритого осуду «фарисейства», яке набуло негативного сенсу і стало синонімом дріб'язковості, святенництва, лицемірства та буквоїдства, але зображено, як натовп книжників, присоромлений, розійшовся. Захисник стражденних Ісус залишився на площі наодинці з жінкою-зрадницею і велів їй більше не грішити.Д. Д. Мінаєв у своїй «Блудниці» так показує ходіння Христа в народ:

Он, неимущих царь, всем руку простирал
И всюду чудеса в народ расточал
И с чистых уст его пророчества слетали.
Он с человечеством делил его печали,
Он братьями считал убогих бедняков.
Семья простых людей – его учеников,
Которых увлекла чарующая сила,
Вслед за Учителем почтительно ходила:
В божественных лучах всегда сверкало им
Чело Спасителя шанцем не земным [12]

У перекладі, як в Євангелії, люди докорені совістю, яку пробудили мудрі слова Христа.

К толпе простер святой глагол он:

«Пусть тот, кто чужд греха меж вас

Поднимет первый длань для казни

И бросит камень без боязни».

<…> смутился

Сонм книжников и со стыдом

Из храма тихо удалился…[12].

Д. Д. Мінаєв характеризує євангельський епізод про Ісуса і невірну жінку наступним чином:

Немеет женщина, роняя капли слез,

Но вдруг перед толпой уста раскрыл Христос:

«О пусть же тот из вас, кто праведен, – для казни

Поднимет первый здесь свой камень без боязни!»

Сказал – и со стыдом отхлынули жиды

И разбрелись без слов смущенные ряды…[12]

У перекладі В. П. Буреніна цей епізод описаний так:

И на нее воззрел Христос

И, кротостью небесной полон,

К толпе простёр святой глаголь он:

«Пусть тот, кто чужд греха меж вас

'«Поднимет первый длань для казни

«И бросить камень без боязни» [3].

Повторивши ключову риму «кари – боязні», вже вжиту Д. Д. Мінаєвим, В. П. Буренін замінив слово «праведність», яке служило моральною підставою для осуду «злочинниці», описовим зворотом «хто чуждий гріха».

Сказал – и, грустью омрачась,

Задумчиво к земле склонился

И стал на ней чертить перстом

Слова безвестныя…..

Смутился

Сонм книжников и со стыдом

Из храма тихо удалился [3].

У перекладах, як і в оригіналі, слова Христа не тільки спрямовані на захист грішниці і захищають її від суду і страти, але також викривають «суддів». Фактично «ізгоями» тут стають фарисеї, наче міняючись місцями з «блудницею».

2.2. Сучасні переклади «Невірної дружини» А. де Віньї

У цій частині роботи представлений текстуально-порівняльний аналіз двох ранніх перекладів поеми Альфреда де Віньї «Невірна дружина», здійснених поетами XIX ст. Д. Д. Мінаєвим і В. П. Буреніним, і сучасного перекладу цієї поеми, виконаного Т. М. Жужгіною-Аллахвердян. Для аналізу використано першу частину поеми, в якій описана сцена адюльтеру і каяття грішниці.

Написана олександрійським віршем поема Альфреда де Віньї «Невірна дружина» за манерою віршування близька до вісімнадцятого століття. Олександрійський вірш – французький дванадцятискладник з цезурою після шостого складу, з обов'язковими наголосами на шостому і дванадцятому складах і з обов'язковим суміжним розташуванням попеременно двох чоловічих і двох жіночих рим. Вірш, призначений для театральної декламації, не відрізнявся милозвучністю і різноманітністю рими.

Поета Мінаєва називали «королем рими» за талант римування. В. П. Буренін, який у римуванні суттєво поступається Д. Д. Мінаєву, не дотримується з точністю загальноприйнятого розміру російського олександрина, у поета часто бракує складів в рядках, як то в оригінальному тексті:

" Mon lit est parfumé d'aloès et de myrrhe;

" L'odorant cinnamome et le nard de Palmyre

" Ont chez moi de l'Egypte embaumé les tapis.

" J'ai placé sur mon front et l'or et le lapis;

" Venez, mon bien-aimé, m'enivrer de délices

" Jusqu'à l'heure où le jour appelle aux sacrifices :
" Aujourd'hui que l'époux n'est plus dans la cité,
" Au nocturne bonheur soyez donc invité;
" Il est allé bien loin " [24].

Порівняймо наведений уривок з перекладами:

Алоем, миррою мой одр благоухает,
„Душистый киннамон здесь воздух опьяняет,
Из ароматных трав ковёр у ног лежит,
„В каменьях, в золоте чело мое горит...
„Мой милый! Приходи для жаркого привета!
„Приди – и я твоя до самого рассвета
„Супруг мой далеко, – я жду тебя одна... [12]

Благоуханьем дивным мирры
«Мой одр роскошный надушон,
«С ковров струится нард Пальмиры
«И ароматный киннамон;
«Я золотою диадемой
«Чело венчала; в тишине
«Приди, мой юноша любимый,
«В ложницу пышную ко мне.
«Сегодня муж ушёл далеко:
«На ложе неги у меня
«Почий, пока лазурь востока
«Не заалеет блеском дня!» [3]

На відміну від В. П. Буреніна, Д. Д. Мінаєв правильно й точно, відповідно до заповіту і настанов Михайла Ломоносова, витримує ямбічний розмір російського олександрина, чергуючи 12 і 13 складів в парних рядках, рівномірно розподіляючи відповідно чоловічу (з наголосом на останньому складі) й жіночу рими (з наголосом на передостанньому складі). Буренін використовує

перехресний спосіб римування, більш гнучкий в ритмічному плані, що дозволяє краще передати настрій персонажів. Спостерігається також підрядкова точність перекладу, часом буквалізм, який поєднується зі стилістичними переробками й смисловими відступами від початкового тексту, лексичними трансформаціями за рахунок введення барвистих визначень і оцінних слів, нанизування додаткових епітетів в описі кімнати, підготовленої жінкою для побачення («чудовий, розкішний, ароматний»). Епітет «ароматний» присутній в перекладах обох поетів.

Поети намагаються перекласти близько до тексту лексичний лад вірша Віньї, для чого використовують архаїзми. Так обидва перекладають «Mon lit» давньоруським «одр», що, на наш погляд, не зовсім відповідає біблійній темі. Обидва часто пропускають дрібні деталі в картині. При цьому Мінаєв, дотримуючись ритму олександрійського вірша, скорочує описи, що в цілому не спотворює сенс, але й не передає повною мірою пануючу в любовній сцені атмосферу.

Що стосується перекладу фрагменту поеми, зробленого Т. М. Жужгіною-Аллахвердян, то цей переклад ближчий до оригіналу. Перекладачка витримує розмір олександрійського вірша, але не дотримується суворого парного чергування чоловічої та жіночої рим відповідно до встановлених правил. Перекладачка часто використовує виключно 13-складовий вірш з виключно жіночою римою для передачі милозвучних, монотонних ліричних переливів. В оповідній частині домінує 12-складник з виключно чоловічою римою, з наголосом на останньому складі. Перекладачка прагне максимальної точності у доборі слів і висловів для відтворення деталей стану, динамізму оповіді й драматизму переживань героїні:

«Моя постель хранит тепло и сладость мирры,
Ковры благоухают нардом из Пальмиры;
Корицы терпкий запах в воздухе стоит,
На голове моей – во злате лазурит;

Вдыхает грудь моя бальзама аромат,

Нет боле для любви запретов и преград!

Где ты, возлюбленный? Приди скорей ко мне!

Предстану пред тобой я в яви – не во сне,

И в день святого жертвоприношенья

Пьяна я буду от любви и наслажденья.

Супруга дома нет – он далеко отсюда,

Вот счастье нам с тобой явилось чудом!»

Слова «ароматний» (parfumé), «мирра, нард» (myrrhe, le nard), «запах кориці» (l'odorant cinnamome), «бальзаму аромат» (embaumé) створюють необхідне тло, наповнюють дію сластолюбним (хтивим) ліризмом. При цьому посилюється мотив відсутності чоловіка, нагадуться про його від'їзд у далекі країни, як в оригіналі: l'époux n'est plus dans la cité – il est allé bien loin (Чоловіка вдома немає – поїхав дуже далеко). Оригінальне «la cité» (містечко) замінюється в перекладі словом «будинок». Іменник «don» (подарунок) перекладений як «чудо», яке чекає закоханих людей. У двох останніх рядках констатуємо недбалість римування, неповну риму (отсюда – чудом), що вважається неприпустимим в олександрині.

Розглянемо наступний фрагмент оригінального тексту:

C'était ainsi, dans l'ombre,

Sur les toits aplanis et sous l'oranger sombre,

Qu'une femme parlait, et son bras abaissé

Montrait la porte étroite à l'amant empressé.

Il a franchi le seuil où le cèdre s'entr'ouvre,

Et qu'un verrou secret rapidement recouvre ;

Puis ces mots ont frappé le cyprès des lambris:

" Voilà ces yeux si purs dont mes yeux sont épris!

" Votre front est semblable au lys de la vallée,

" De vos lèvres toujours la rose est exhalée:

" Que votre voix est douce et douces vos amours!
" Oh ! quittez ces colliers et ces brillants atours!"
- Non ; ma main veut tarir cette humide rosée
Que l'air sur vos cheveux a longtemps déposée:
C'est pour moi que ce front s'est glacé sous la nuit!
Mais ce coeur est brûlant, et l'amour l'a conduit [24].

У цих рядках відображена майстерність спокусника – у словах, рухах, вчинках, в яких прозирається жага підкорити жіноче серце. Для цього задіяні звичні прийоми, властиві Дон-Жуану.

У перекладі Д. Д. Мінаєва цей фрагмент звучить так:

Так ночью темною безумная жена
В тени немых ветвей, с открытой, плоской крыши
Звала любовника. Под кедром, в узкой ниши
Открылась тихо дверь... опущен вновь запор...
Чу! шёпот слышится: „Вот непорочный взор,
„Которым я смущен, коленопреклоненный! ...
„Чело твое – цветок долины благовонной,
„Дыханьем вешних роз манят твои уста,
„Твой голос – музыка, любовь твоя чиста!
„О, сбрось же ты с себя блестящее уборы,
„Сбрось ожерелья прочь, – их ярче блещут взоры!
– „О, нет, мой милый, нет! Позволь мне поскорей
„Рукою отряхнуть росу с твоих кудрей:
„Ведь для меня лицо твое оледенело...,
– „Но сердце – все в огне! любовь меня согрела,
„И я у ног твоих, смотрю в твои глаза!..[12]

В. П. Буренін переклав цей уривок таким чином:

Так с плоской кровли, в ароматной

Тени склонившихся дерев,
Раздался зов ее чуть внятный,
Но был услышан этот зов:
В тьме ночи юноша счастливый
Прокрался к ней через порог,
И кедр рукою торопливой
Она замкнула на замок;
И там, где в потаенной сени
Блестел резьбою кипарис,
Он нежно обнял ей колени
И их лобзания слились
«Любви сияньем озарили
«Лучи твоих очей мой взгляд,
«Твое чело белее лилий,
«Уста слова любви струят,
«Как будто розы ароматы!
«О сбрось с себя одежд наряд –
«И без уборов хороша ты!
– Помедли, милый: капли рос
– Рукою нужною отру я
С твоих увлаженных волос;
Дыханьем жарким поцелуя
Согрею юное чело,
Что под ночною мглой застыло [3]

Поети-перекладачі допускають відступи від французького тексту і необхідні лексико-семантичні заміни при відтворенні атмосфери пристрасної зустрічі і сцени любовної спокуси. Нейтральне, беземоційне «une femme parlait» інтерпретується перекладачами по-різному. У Д. Д. Мінаєва читаємо: «божевільна дружина ... кликала». В. П. Буренін вживає в перекладі особисті

займенники-заступники іменника «жінка (дружина)»: «Пролунав заклик її, прокрався до неї». У версії Д. Д. Мінаєва «amant empressé» перекладений одним словом – «коханець», тоді як В. П. Буренін використовує епітетну конструкцію «юнак щасливий», а Т. М. Жужгіна-Алахвердян – «коханий» та беземоційне світське визначення «кавалер».

У перекладі Д. Д. Мінаєва читаємо: «Чу! шепіт чується: "Ось він невинний погляд, яким я збентежений!». Тут і свідоцтво про підкорення жіночого серця, і картинність поведінки під час визнання спокусником жіночої влади над собою. В. П. Буренін також робить акцент на колінопреклонінні коханця перед дамою серця, але в більш чуттєвій манері описує ніжність стосунків: «Він ніжно обійняв їй коліна / І їх губи в поцілунку злилися».

У перекладі Т. М. Жужгіної-Аллахвердян сцена побачення передана наступним чином:

Под тенью знойных крыш и апельсина,
На тайный вход она кивнула господину,
И кавалер, открыв таинственный затвор,
Сплетал слова любви в причудливый узор:
«Твой голос неги полн и как звенит хрустально,
Глаза горят огнем, но как чисты кристально!
Лицо белее лилии в долине томных грез,
А яркие уста, что пламень жгучих роз.
Долой все украшенья и все одежды прочь!
– Ах нет, не торопись! Пускай остынет ночь...
На волосах – роса!.. Моя рука намокла...
– Ты заждалась меня, на холоде продрогла!
Зато горит огонь внутри, в груди моей
И сердце от любви стучится все сильней!"

У цьому фрагменті Imparfait, вжите Альфредом де Віньї для передачі монотонності дії (C'était ainsi, une femme parlait, montrait la porte), і Passé composé

– для переривання цієї монотонності, надання події динамічності (Il a franchi le seuil, ces mots ont frappé) передані доконаним видом дієслова, а також дієсловом в минулому часі і недоконаним видом дієслова в теперішньому часі, – для передачі сильних емоцій персонажів, їхнього настрої. Також слід зазначити, що у Віньї герой звертається до жінки на «ви» і говорить: votre front, vos lèvres, votre voix, vos cheveux.

" Me voici devant vous, ô belle entre les belles!

" Qu'importent les dangers? que sont les nuits cruelles

" Quand du palmier d'amour le fruit va se cueillir,

" Quand sous mes doigts tremblants je le sens tressaillir ?

- Ou... Mais d'où vient ce cri, puis ces pas sur la pierre ?

" - C'est un des fils d'Aaron qui sonne la prière.

" Eh quoi ! vous pâlissez ! Que le feu du baiser

" Consume nos amours qu'il peut seul apaiser,

" Qu'il vienne remplacer cette crainte farouche

" Et fermer au refus la pourpre de ta bouche !

On n'entendit plus rien, et les feux abrégés

Dans les lampes d'airain moururent négligés [24]

У перекладі Т. М. Жужгіної-Аллахвердян використовується більш фамільярне, інтимне звернення на «ти», герой говорить: *Твій голос, Ти зачекалася мене, Геть всі прикраси і одяг геть!*

Переклад цього уривку тексту у Д. Д. Мінаєва відрізняється більшою ліричністю, в ньому витончено передані ніжні почуття персонажів, ніж в перекладі цього ж уривка тексту у В. П. Буреніна. У Д. Д. Мінаєва молодик називає кохану жінку «милою», у В. П. Буреніна він ніяк не називає героїню, але вживаються тільки займенники: у наративі – займенник третьої особи «вона» та при зверненні – «ти».

У першого перекладача спостерігаємо використання асонансу – повторення голосних звуків [о] і [е] для передачі монотонності дії та плинності тексту.

Асонанс додає особливого ліричного колориту поетичному тексту, мелодійну витонченість, властиву оригіналу, і використовується у поєднанні з алітерацією: «чарівний твій лепет, священний трепет, дзвінкий крок, опівнічний дзвін». Другий перекладач використовує алітерацію, щоб показати драматичність ситуації, загострену пристрасть, щоб посилити відчуття хвилювання. Це досягається повторенням приголосного звуку «р»: *«дозріли грона, трепет, марним страхом, пристрасним жаром поцілунку».*

Два останні рядки фрагмента з поеми А. де Віньї поети перекладають, використовуючи трансформації:

On n'entendit plus rien, et les feux abrégés

Dans les lampes d'airain moururent négligés.

Мінаєв переклав заперечення «On n'entendit plus rien» як «І замовкло все кругом». Метафоричне значення дієслова «mourir» (вмирати) у нього зведено нанівець, тому що дія перекладається дієсловом «згас», що має в даному контексті нейтральне значення: «І в лампах бронзових вогонь всюди згас». Тоді як В. П. Буренін досягає ефекту гри вогню, світла лампи з тінями:

<…> Огни

В лампадах бронзовых блеснули

В последний раз, и потонули

Лучи их бледные в тени».

А. де Віньї майстерно показує страх жінки, зрада розцінюється ним як спокуса, моральне і духовне падіння, яке неминуче спричинить божественну відплату [7]. Слова і вирази, такі як «les dangers» (небезпека), «les nuits cruelles» (жорстокі ночі), «cette crainte farouche» (дикий страх), «tressaillir» (тремтіти), «vous pâlissez» (ви бліднете), «fermer au refus» (закрити до відмови), збільшують трагізм цієї сцени. І у Мінаєва, і у Буреніна використані слова з часткою «не»:

«Не бійся, мила», «не муч», «що мені небезпека» (Д. Д. Мінаєв); також: «Віддаляються», «не блідий», «марний страх».

Т. М. Жужгіна-Аллахвердян надає такий переклад цього уривку:

- Ти снова вся дрожишь, боишься наказанья?

Я здесь, с тобой, прекрасное созданье!

Ты думаешь, мой свет, нам могут помешать,

Плоды в саду любви неистовой сорвать?"

-"Ты слышишь звук? шаги на каменной дороге?

Взывает кто-то там, все кличет о подмоге."

- "То Аарона сын звонит к ночной молитве.

Бледна ты стала вдруг, готовясь к новой битве.

Прижми уста к моим, я успокою жар

Сердечка твоего, уйму в душе пожар.

Не бойся, не дрожи, нас не увидят, нет.

Уж в медных фонарях погаснет скоро свет."

Слова «les dangers» (небезпека), «les nuits cruelles» (жорстокі ночі) на початку фрагмента збільшують емоційну напругу, викликають страх, що з’являється перед порушенням подружньої клятви («D'où vient ce cri, ces pas sur la pierre» (звідки йде цей крик, ці кроки на камені), «cette crainte farouche»), підвищують динамізм цієї сцени.

У двох останніх рядках А. де Віньї використував Passé simple (On n'entendit plus rien, les lampes d'airain moururent), що вказує на дію у минулому, яка не пов'язана із сьогоденням, тобто не має продовження. Перекладачка в цьому фрагменті зберігає безособову форму, як в оригіналі (On n'entendit plus rien), але дієслова стоять в майбутньому часі (нас не побачать, згасне скоро), ти самим підкреслюючи, що коханець поспішає перейти до дії і підштовхує до цього жінку.

Здійснений текстуально-порівняльний аналіз любовної сцени в поемі А. де Віньї «Невірна дружина» і в наявних перекладах розкриває лише деякі

особливості індивідуального сприйняття і розуміння французького поетичного тексту на біблійний сюжет, специфіки його трансферу в інокультурне середовище. В цілому перекладачам вдалося передати особливий, властивий А. де Віньї «високий» стиль і моральні ідеали епохи романтизму.

ВИСНОВКИ

1. Інтерес до поетів епохи романтизму у Франції не згасає. Нові дослідження відкривають нові грані романтичної поезії, що знаходить відгук у

інокультурному середовищі, накладає відбиток на розвиток теорії і практики художнього (поетичного) перекладу.

2. Автор пропонованої роботи дійшов висновку про важливість і значимість перекладу французької поезії епохи романтизму, творів А. де Віньї 1820-х рр., які залишаються, як і раніше, актуальними та набувають нового сенсу в сучасних умовах розвитку діалогу культур і літератур.

3. Вивчивши історію створення романтичної поеми А. де Віньї «Невірна дружина» та історичний контекст наявних перекладів, порівнявши оригінал з перекладацькими версіями Д. Д. Мінаєва та В. П. Буреніна, опублікованими в 1864 і 1868 роках, автор прийшов до висновку, що поезія епохи романтизму є серйозним викликом для перекладача середини XIX ст., який, віддалившись від епохи романтизму, мав враховувати особливості його стилю та мови, розуміти традиції та деталі обстановки, знати літературні смаки, звичаї часу і поважати світогляд автора.

4. Те ж слід сказати про сучасний переклад фрагменту із аналізованої поеми Віньї під назвою «Зрадниця», виконаний Т. М. Жужгіною-Аллахвердян.

5. Порівняльний аналіз наявних перекладів поеми А. де Віньї «Невірна дружина» дає підстави для висновку, що в цілому перекладачам вдалося передати особливий, властивий А. де Віньї піднесений стиль і мову романтичної епохи, зберегти основний зміст французької поеми і передати нову інтерпретацію біблійного епізоду про Ісуса Христа, фарисеїв і грішниці.

6. Переклади зберегли в цілому мовну, ментальну і духовну реальність романтичного періоду, і можна зробити висновок, що, незважаючи на розрив у часі, різницю в поглядах на принципи перекладу і розбіжності у виборі необхідних трансформацій, різні підходи до перекладу олександрійського вірша Віньї не створюють перешкод на шляху до створення прийомів адекватного поетичного перекладу, дотримання принципів вірності оригіналу і усвідомлення завдань інокультурного трансферу. Глибоке знання французької мови визначило розуміння «іншої» і «рідної » культури, «іншої» і «рідної» моделі життя.

7. Відмінності в інтерпретації оригінального тексту і особливості вибору перекладацьких трансформацій, лексико-семантичних замін обумовлені закономірностями творчого мислення та індивідуальними особливостями сприйняття романтизму, поглядів, ідеалів, почуттів і думок поета-романтика, а також індивідуально-творчим підходом і розумінням принципів віршування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Брюсов В. А. де Виньи История западной литературы XIX в. (1800–1910) / под ред. Ф. Д. Батюшкова. М., 1913, С. 404–417.

2. Брюсов В. Французские лирики XIX века / пер. в стихах и биобиблиографические прим. В. Брюсова. СПб : Изд-во «Пантеон», 1909. 200 с.
3. Буренин В. П. Грешница. Поэма Альфреда Виньи. *Вестник Европы*.1868. №9.
4. Десять заповедей: Электронная еврейская энциклопедия. КЕЭ, 1982. Том 2. С. 336–342.
5. Жужгина-Аллахвердян Т. Ветхозаветные поэмы Альфреда де Виньи : история рода, индивида и надындивидуальной памяти (философские, символические и нравственно-психологические аспекты). *Мова і культура.* 2014. Т. 6. Вип. 17. С. 158–162.
6. Жужгина-Аллахвердян Т.Н. Альфред де Виньи. Элоа, или Сестра ангелов. Мистерия. Вступит. статья и перевод // *Художественный перевод и сравнительное литературоведение:* сб. науч. трудов. Вып. 4 /отв. ред. Д.Н. Жаткин. М.: Флинта, Наука, 2015. С. 562 - 586.
7. Жужгина-Аллахвердян Т. Н. Библейский интертекст в ранних стихотворениях Альфреда де Виньи («Сусанна», «Купание знатной римлянки», «Изменница»). *Культура народов Причерноморья*. 2008. № 142. Т. I. С. 247–249.
8. Жужгина-Аллахвердян Т. Н. Французская романтическая литература 1820-х гг.: структура мифопоэтического текста : монография. Днепропетровск: НГУ, 2015. 255 с.
9. Жужгина-Аллахвердян, Т.Н. Поэзия Альфреда де Виньи в русских переводах // *Сучасні стратегії та методології навчання перекладу:* [Матеріали міжнародної наук. конференції]. Дніпропетровськ : Літограф, 2012. С. 18–22.
10. Злобин А. Н. Перевод в когнитивном формате знания: монография / науч. ред. С. И. Дубинин. Саранск : Изд-во Мордов. ун-та, 2012. 152 с.
11. История зарубежной литературы XIX века / под ред. Н. А. Соловьевой. М. : Высшая школа, 1991. 637 с.
12. Минаев Д. Д. Блудница. Песни и поэмы. Поэма Альфреда де Виньи. 1867. С. 121–128.

13. Минаев Д. Д. В. С. Курочкин – переводчик Беранже. Старая и новая поэзия. Русские писатели о переводе: XVIII–XX вв. / под ред. Ю. Д. Левина и А. Ф. Федорова. Л. : «Советский писатель», 1960.
14. Наливайко Д. С. Французький романтизм. Зарубіжна література XIX сторіччя. Доба романтизму. Тернопіль : Навчальна книга. Богдан, 2001. С. 104–168.
15. Нусинов И. Виньи. *Литературная энциклопедия*: в 11 т. М. : Изд-во Ком. Акад.,1929. Т. 2. С. 244–250.
16. Ожегов С. И. Словарь русского языка Издательство: М.: Русский язык; Издание 18-е, 1986. 797 с.
17. Серов В.В. Энциклопедический словарь крылатых слов и выражений. М.: Локид-Пресс, 2005. 852 с.
18. Соколова Т. В. Философская поэзия А. де Виньи и эволюция романтической поэмы во Франции: дис. … д-ра филол. н. : 10.01.05. Л., 1983. 270 с.
19. Соколова Т.В. Философская поэзия А. де Виньи : монография. Л. : изд-во ЛГУ, 1981. 174 с.
20. Співець : Із світової поезії кінця XVIII – першої пол. XIX ст. К. : Веселка, 1972. С. 222–224.
21. Толковый словарь русского языка / Под ред. Д.Н. Ушакова. М.: Гос. ин-т «Сов. энцикл.»; ОГИЗ; Гос. изд-во иностр. и нац. слов. 1935-1940. (4 т.)
22. Шатобриан Р Эстетика раннего французского романтизма. М. : Искусство, 1982. 480 с.
23. Энциклопедический словарь / Репр. воспр. изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон 1890 г. М. : Терра, 1990–1994. 86 т.
24. Petit Larousse illustré 2006, Paris, Librairie Larousse, 2006, 1855 p.
25. Viallaneix P. Notes in : Vigny A. de. Oeuvres complètes. P., 1965.